

Αλεξάνδρου Μ. Σταυροπούλου

Άναπλ. Καθηγητού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών *

Διευκρινήσεις

Σύμφωνα με την πρόθεση των διοργανωτών του Κύκλου όμιλιών με τίτλο “Η άλλη πλευρά της Βιοτεχνολογίας”, στόχος είναι να εξεταστεί ή “σκοτεινή” πλευρά της. Αυτή που δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως ως ή άλλη πλευρά του νομίσματος. Γιατί ή φωτεινή πλευρά της, αναφέρεται στή δημιουργία προοπτικών και νέων οριζώντων στίς εφαρμογές της.

Δέν είναι όμως δυνατόν ν’ αφεθούν έξω από την ένασχόλησή μας οί τριβές που δημιουργεί και οί άμφισβητήσιες σέ κοινωνικό, ήθικό άκόμη και πολιτιστικό επίπεδο, όπως ανέγραφε και τό άγγελτήριο των Εϊδικών Μορφωτικών Έκδηλώσεων. Ήδη την περασμένη Τρίτη πέραν των έπιτευγμάτων και των προοπτικών της Γενετικής Μηχανικής τέθηκαν και κάποιου προβληματισμοί και έπιχειρήθηκε -με άποτελέσματα της έρευνας “Ευρωβαρόμετρο 1997”- νά εξακριβωθεί ή θέση των Ευρωπαίων απέναντι στή βιοτεχνολογία, ή όποια για πολλούς παραμένει ως ή γνωστή - άγνωστη.

Δέν θά θελήσω νά έπιμείνω στο άντιθετικό φωτεινή - σκοτεινή πλευρά, γιατί αυτό μπορεί νά ύπονοι ποιοτική διάκριση, ένδ άπλως θέλω νά έπιστημάνω έστιασμό ή όχι της προσοχής προς αυτή ή την άλλη πλευρά.

Άπαιτείται όπωσδήποτε και ή εξέταση της δεύτερης για νά ύπάρξει σφαιρική αντίληψη του όλου πράγματος. Μόνο μία σύνολη άντιμετώπιση των δυνατοτήτων και των δυσκολιών μπορεί νά οδηγήσει την άνθρωπότητα νά καρπωθεί τά έκπληκτικά άποτελέσματα της έρευνας και νά άποφύγει τούς κινδύνους που ένδεχομένως μπορεί νά έπιφέρει ή εφαρμογή τους και ιδιαίτερα μέσω ένός έλεγχόμενου χειρισμού του γενετικού ύλικού εκ μέρους της βιοτεχνολογίας.

Τά πλεονεκτήματα και τά μειονεκτήματα δέν τά τοποθετώ σέ επίπεδο των συνεπειών στον άνθρωπο και μόνο, γιατί ή χρησιμοποίηση των γνώσεων γύρω από τούς μηχανισμούς της ζωής και τά μυστικά του μικρόκοσμου έπιτρέπουν έπεμβάσεις που κατευθύνουν τίς λειτουργίες των ζωντανών οργανισμών και έκμεταλλεύονται τά προϊόντα τους. Ύπάρχει μία συνεχής έπικοινωνία όλων των μορφών ζωής, από τά βακτήρια μέχρι τον άνθρωπο και οί έπιπτώσεις της διαχέονται στον σύμπαντα κόσμο. Γι’ αυτό και ή εϋθύνη όλων αυτών των χειρισμών είναι μεγάλη.

* Ο κ. Σταυρόπουλος επιθυμεί την πολυτονική μορφή στο κείμενό του.

Ευθύνη ή οποία πρέπει να ανταλακλᾶ ἕνα ὀρισμένο ἦθος καὶ μία στάση σεβασμοῦ τῆς ζωῆς σέ οποιαδήποτε μορφή. Ἐνα ἦθος πού εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς πού θά ὀνόμαζα φιλοκαλικῆς στάσεως, μακρᾶς δηλαδή, ἐπίπονης καὶ ἐπίμονης προσπάθειας ἀναμορφώσεως καὶ ὡς ἐκ τούτου μεταμορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου ἐπὶ τό ἀρχαῖον κάλλος, πού ὀλα ὀσα ἔγιναν ἦσαν “καλά λῖαν” σύμφωνα μέ τῆ διήγηση τῆς Γενέσεως ἀλλά ἐπιδέχονταν καὶ μία ἐπὶ τά ἀρίστῳ βελτίωση. Στὴν ἐξυπηρέτηση αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ στόχου, τῆς ἐπιδιώξεως τῆς καλύτερης δυνατῆς ἀριτιότητος, πού ἀντανακλᾶ καὶ ἀνταποκρίνεται σέ μία ἐσωτερικὴ ἐνδόμυχη ἀρμονικὴ διάταξη, σκοπεύει ἡ χρήση τοῦ ὀρου τέχνη πού θέσαμε στὸν τίτλο τῆς ὀμιλίας μας. Ἡ τέχνη ἐδῶ εἶναι κάτι πού ξεπερνᾶ μία εἰδικότητα, μία ἐπαγγελματικὴ ἱκανότητα. Αὐτό πού θά κάνομε ὡς ἐπιστήμονες καὶ ὡς ἀνθρωποὶ θά πρέπει νά εἶναι ἡ δημιουργία ἐνός καλλιτεχνήματος, ἐνός ἔργου μέ αἰσθητικὴ, πού νά ἀνταποκρίνεται σ’ αὐτὴ τὴν ἐνδόμυχη ἀρμονικὴ διάταξη καὶ στὴν περιπτώσή μας σέ μιᾶ ποιητικὴ ζωῆς.

Αὐτό βέβαια προῦποθέτει καὶ κάτι ἄλλο πέρα ἀπό μία τεχνικὴ πού θέτει στὴ διάθεσή μας ἕνα σύνολο μεθόδων καὶ κανόνων μέ τούς ὀποίους ἐπιτυγχάνεται ὀρισμένο ἀποτέλεσμα καὶ μᾶς καθιστᾶ ἱκανούς νά χρησιμοποιήσουμε αὐτές τίς μεθόδους. Ὅσο αὐτονόητη καὶ να εἶναι ἡ ἀνάγκη μιᾶς τεχνογνωσίας (know how) ἀπαιτεῖται ἐπίσης ἡ ὑπέρβαση μιᾶς τεχνοκρατικῆς ἀντίληψης πού νά λαμβάνεται ἀρκετὰ ὑπόψη ὁ ἀνθρώπινος παράγοντας καὶ ὀχι μόνο ὁ ἀνθρώπινος. Τό ἦθος θά εἶναι συνεπῶς ἐκεῖνο πού θά ὀδηγεῖ ὄστε ἡ τεχνικὴ νά ἐφαρμῶζεται βέβαια ὡς τεχνολογία καὶ βιοτεχνολογία (ὡς πρακτικὴ ἐφαρμογή) ἀλλά μέ τέχνη καὶ ἐπιστήμη, προῦποθέτοντας τὴν εἰκόνα πού ἔχομε γιᾶ τὸν ἀνθρώπο καὶ τὸν κόσμο τὴν ὀποία πολλές φορές λησιμονοῦμε.

Ὅρθόδοξη ἀνθρωπολογικὴ προσέγγιση

Εἶναι σημαντικό νά προσδιορίσουμε τό τί εἰκόνα ἔχομε σχηματῖσει γιᾶ τὸν ἀνθρώπο, γιᾶ τό ποιός εἶναι ὁ ἀνθρώπινος προσορισμός, γιᾶ τό ποιός εἶναι ὁ ἀνθρώπος. Τό ἀνθρωπολογικὸ ζήτημα εἶναι πρωταρχικῆς σημασίας καὶ οἱ ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν καίριο λόγο καθὼς καὶ ἡ Θεολογία, τὴν ὀποία καὶ ἐπροσωπῶ. Ἐλλωστε ἡ Θεολογία εἶναι καὶ αὐτὴ ἀνθρωπολογικὴ Ἐπιστήμη, ἐφ’ ὀσον ἔχει, μεταξύ ἄλλων, ὡς ἀντικείμενο ἐρεῦνης τῆς τὸν ἀνθρώπο καὶ τά ἔργα του καὶ διαθέτει ἕνα συγκροτημένο λόγο γιᾶ τὸν ἀνθρώπο, συγκεκριμένα τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ. Αὐτό συνιστᾶ μία νέα διάσταση πού μᾶς ὄθει νά ἐξετάσουμε τό ὀλο ζήτημα καὶ ἀπό τὴ σκοπιᾶ τῆς Θεολογίας καὶ νά λάβουμε ὑπόψη τίς θεολογικές ἀπόψεις πρὶν λάβουμε ὀποιαδήποτε θέση. Βεβαίως, ἀποδοχὴ τῆς θεολογικῆς διαστάσεως ἀπό τούς συμμετέχοντες στὸν παρόντα διάλογο δέν σημαίνει ὀτι δέχονται ὀπωσδήποτε τὴν ἀποκεκαλυμμένη ἀλήθεια περὶ ἀνθρώπου. Τουλάχιστον ὀμως, δέχονται νά διαφωτίσουμε τό ὀλο ζήτημα σύμφωνα μέ τίς ἀρχές τίς ὀποῖες θέτει ἡ ὀρθόδοξη ἀνθρωπολογία, ἰδιαίτερα μάλιστα σέ ὀ,τι ἀφορᾶ στὴν ἀναπαραγωγικὴ λειτουργία, στὴν ὀποία καὶ θά ἐπιμεῖνομε μιᾶς καὶ προσφέρεται γιᾶ ἀναλογικὴ ἐξαγωγή συμπερασμάτων στὴ θεματικὴ πού συζητᾶμε ἀπόψε.

Ἐπιγραμματικά ἀναφέρουμε ὑπὸ τύπον θέσεων ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ διδασκαλία:

1. Ὁ Θεὸς εἶναι (γενικά) δημιουργὸς καὶ χορηγὸς τῆς ζωῆς, καὶ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς.

2. Ὁ ἄνθρωπος συμμετέχει καὶ συνεργεῖ στὴ δημιουργία ἐνεργοποιώντας τὸ "κατ' εἰκόνα" καὶ μὲ τὴν τεκνογονία (βλ. Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα).

3. Ἡ τεκνογονία στὸν ἄνθρωπο εἶναι χαρισματικὴ λειτουργία. Ὁ ἄνθρωπος, δημιουργημένος κατ' εἰκόνα Θεοῦ, ἔχει προορισμὸ νὰ γίνῃ Θεὸς κατὰ Χάριν, νὰ ἐνεργοποιήσῃ τὸ κατ' εἰκόνα σὲ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ. Ἡ τεκνογονία, δηλαδή, δέν εἶναι μόνο μία βιολογικὴ ἀναπαραγωγή, ἕνας ἀπλὸς πολλαπλασιασμὸς τοῦ εἴδους (πρᾶγμα πολὺ σπουδαῖο καὶ σημαντικό κι αὐτό). Ἡ τεκνογονία σκοπεύει δυναμικά στὴν υἰοθεσία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεό. Ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, τὸ διατυπώνει μὲ τρόπο σαφὴ στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ Εὐαγγελίου του, ὅτι ὅσοι πίστεψαν στὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς τὴν "ἐξουσίαν τέκνα Θεοῦ γενέσθαι" (Ἰωάννου α' 12). Ἡ πίστη ὡς ἀναγέννηση προϋποθέτει τὴ γέννηση.

4. Σὲ περίπτωση ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου νὰ τεκνοποιήσῃ, ἔχουμε πολλές φορές προσφυγὴ στὸν Θεό γιὰ νὰ θεραπεύσῃ αὐτὴν τὴν ἔλλειψη. Ἔτσι ἔχουμε τεκνοποιῖα ἀπὸ στείρα ζεῦγη μὲ τὴν ἐπέμβαση τῆς Χάρης τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀπόλυτη αὐτὴ θεία δημιουργικὴ δυνατότητα φαίνεται καὶ στὴ διαβεβαίωση τοῦ Χριστοῦ "ὅτι δύναται ὁ Θεὸς ἐκ τῶν λίθων τούτων ἐγείρει τέκνα τῷ Ἀβραάμ" (Ματθαίου γ' 9).

5. Παρ' ὅλη τὴν ἰδιαίτερη ἀγάπη καὶ μέριμνα τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν γάμο τῶν ἀνθρώπων, τὴν οἰκογένεια καὶ τὰ παιδιά "ἄφετε τὰ παιδιά ἔλθειν πρὸς με" φανερῶνεται στὴν ἁγία Γραφή καὶ ἰδιαίτερα στὴν Καινὴ Διαθήκη μὴ ὑπέρβαση τῶν φυσικῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν ἐν ὄψει τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Χριστὸς ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως στὴ δημιουργία τῆς νέας οἰκογένειας, πού ἔχει τὸν Θεὸ ὡς Πατέρα καὶ μέλη τῆς ὅσους ποιοῦν τὸ θέλημά Του.

Οἱ πῶ πάνω πέντε θέσεις μᾶς προδιαθέτουν στὸ νὰ ἔχουμε μιὰ γενικὴ καὶ σαφὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ πῶς τοποθετεῖται ἡ Ὄρθόδοξη Ἐκκλησία ἔναντι τῆς τεκνογονίας ἀκολουθώντας μιὰ μακροαίωνα παράδοση στὴν διδασκαλία τῆς. Θα ἐτόνιζα ὅτι, ἐνῶ εὔχεται γιὰ τὴν ἀπόκτηση παιδιῶν τὰ ὁποῖα ὀνομάζει "περιπόθητον χρῆμα", ὁμιλεῖ γιὰ "καλὴ τεκνογονία" καὶ συνδράμει μὲ τὸν τρόπο τῆς στὴν ἐκπλήρωση τῆς ἐπιθυμίας γιὰ παιδιά, δέν τοποθετεῖται ὑπὲρ μιᾶς τεκνογονίας "πάση θυσίᾳ". Ἡ ἀτεκνία, ὅταν δέν εἶναι ἐκούσια ἀποφυγὴ τῶν παιδιῶν, δέν λογίζεται ὡς ὄνειδος καὶ δέν δικαιολογεῖ τὸ διαζύγιο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ Ὄρθόδοξη Ἐκκλησία χαιρετᾷ μαζί μὲ τὴν μητέρα "διὰ τὴν χαρὰν ὅτι ἐγεννήθη ἄνθρωπος εἰς τὸν κόσμον" (Ἰωάννου ις' 21). Παράλληλα εἶναι δυνατόν νὰ λεχθεῖ, ὅτι (ἡ ἐκκλησία) συμπαρίσταται καὶ συμμερίζεται τὸν πόνο καὶ τὴν λύπη, ἐκείνων τῶν συζύγων, πού δέν μποροῦν νὰ κάνουν παιδιά.

Θὰ ἦταν, λοιπόν, δυνατό νὰ πεῖ κανεὶς, ὅτι μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον παρακολουθεῖ τίς ἐξελίξεις στὸ πεδίο ἐρευνῶν καὶ κλινικῶν ἐφαρμογῶν σὲ θέματα ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Προβληματισμοί

Στή σημερινή εποχή, εποχή διάχυτης επιθυμίας αποφυγής της τεκνογονίας και περιορισμού των γεννήσεων, μία μερίδα πληθυσμού επιδιώκει την πάση θυσία τεκνοποιΐα με ποικίλα μέσα.

Ταυτόχρονα, βρισκόμαστε μπροστά στο σύγχρονο φαινόμενο αναπτύξεως νέων μεθόδων και τεχνικών αναπαραγωγής του ανθρώπου, οι οποίες όμως θέτουν και μία σειρά βιοϊατρικών, βιοηθικών και νομικών προβλημάτων και προβάλλουν στή σκέψη μας ήθικα ερωτήματα που συνδέονται με αυτές τις μεθόδους και τις τεχνικές. "Όλ' αυτά απαιτούν τον έξ υπαρχής επαναπροσδιορισμό των πλαισίων μιᾶς Ιατρικής ήθικης και δεοντολογίας.

Τόσο στόν επιστημονικό κόσμο όσο και στόν χώρο των χριστιανικών ἐκκλησιῶν καί τῶν θρησκευτικῶν γενικότερα ἐπιχειρεῖται ἡ χάραξη κατευθύνσεων, οἱ ὁποῖες θά εἶναι δυνατόν νά βοηθήσουν στήν ἀπάντηση τῶν ἐγειρομένων ἐρωτημάτων καί στήν ἐπίλυση συγκεκριμένων πρακτικῶν αἰτημάτων. Τό χώρο αὐτό καλεῖται νά ὑπηρετήσει ἡ ἀποκαλούμενη Βιοηθική.

Ἀσφαλῶς δέν εἶναι δυνατόν στά πλαίσια τῆς παρουσίας ὁμιλίας νά διαπραγματευθοῦμε ὅλο τό εὔρος τῶν προβλημάτων πού ἄπτονται τῆς βιοηθικῆς καί τῆς βιοτεχνολογίας. Θά περιορισθοῦμε ὡς ἐπί τό πλεῖστον σέ μιά προβληματική σέ θέματα ἀναπαραγωγῆς πού ξεκινáει ἀπό δυσκολίες καί προβλήματα πού τό σημερινό ζευγάρι ἀντιμετωπίζει γιά νά φέρει παιδιά στόν κόσμο. Οἱ βιολογικές καί Ιατρικές ἐπιστήμες προτείνουν ὀρισμένες λύσεις πρός ὑπέρβαση ἀναπαραγωγικῶν δυσκολιῶν. Οἱ προτεινόμενες λύσεις μᾶς προβληματίζουν ὡς πρός τήν ἠθική ἀποδοχή τους. Τό κύριο ἐρώτημα πού τίθεται εἶναι κατά πόσον οἱ λύσεις αὐτές, εἶναι δυνατόν νά γίνουν ἀποδεκτές ἀπό τόν σύγχρονο ἄνθρωπο, καί ἂν ἀνταποκρίνονται, σέ μιά ἠθική τάξη, πού τηρεῖται ἐπί τῆ βάσει ὀρισμένων κριτηρίων καί κανόνων, οἱ ὁποῖοι ρυθμίζουν τήν συμπεριφορά. Ἡ προέλευση αὐτῶν τῶν κανόνων μπορεῖ νά ποικίλει.

Γενικά, μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτό, ὅτι καί οἱ θρησκείες καί οἱ Ἐκκλησίες διατυπώνουν κανόνες συμπεριφορᾶς πού διαμορφώνουν ἕνα ἦθος ζωῆς. Ἡ θεολογία, ὡς συγκεκριμένη ἐκκλησιαστική λειτουργία, σέ μία σύζευξη θεωρίας καί πράξεως, θεμελιώνει τήν ἀλήθεια τῶν ἠθικῶν κανόνων, οἱ ὁποῖοι στή συνέχεια λειτουργοῦν ὡς κριτήρια ἀποδοχῆς τῶν λύσεων.

Ἀσφαλῶς, δέν μπορῶ νά υἱοθετήσω τήν ἄποψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, ἡ ἠθική "παρουσιάζει πάντα ἕνα πρόβλημα γιά κάθε προτεινόμενη λύση", ὅτι κάνει, δηλαδή, προβληματική τή ζωή μας καί τότε ἀκόμα, ὅταν διαφαίνονται λύσεις στά τυχόν προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουμε.

Θεμελιώδης ἄλλωστε ἀνθρωπολογική σταθερά, παραμένει ἡ δυνατότητα λήψεως ἀπό τόν ἄνθρωπο ἀποφάσεων καί ἡ ἐπιλογή, κατόπιν κρίσεως, λύσεως ἢ λύσεων στά προβλήματά του. Ἡ κρίση αὐτή, προϋποθέτει κριτήρια γιά τήν ἀποδοχή ἢ τήν ἀπόρριψη τῶν λύσεων. Σ' αὐτές τίς διαδοχικές διαδικασίες πρός λήψη συγκεκριμένης ἀποφάσεως, τό ἠθικόν δέον διαδραματίζει ἕναν οὐσιαστικό ρόλο. Τό ἠθικόν δέον βρῖσκεται σέ ἄμεση σχέση μέ τίς ἀλήθειες πού θεμελιώνουν τά κριτήρια.

Μία θεολογική προσέγγιση τῆς ἠθικῆς διαστάσεως τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει νὰ μᾶς κάνει οἰκείους μὲ τὶς ἀλήθειες αὐτὲς τὶς ὁποῖες καὶ ὑπαινιχθήκαμε λίγο πιὸ πάνω ὑπὸ μορφὴ θέσεων.

Ἐὰν δοῦμε ὁμως ἐγγύτερα τὸ πῶς ἡ τεχνολογία ἀνταποκρίνεται νὰ καλύψει τὶς βαθύτερες ἀνάγκες καὶ ἐπιθυμίες τοῦ ἀνθρώπου, στὴν περιπτώση μάλιστα διαπιστώσεως ἐγγενοῦς ἀδυναμίας ἐκπληρώσεώς τους.

Ἐπιθυμία καὶ τεχνολογία

Θεμελιώδης ὁρμὴ τοῦ ἀνθρώπου φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἐπιδίωξή του νὰ κάνει "τὰ ἀδύνατα δυνατά". Γιὰ νὰ τὸ κατορθώσει μάλιστα αὐτὸ ἐπικαλεῖται καὶ ἄλλες δυνάμεις πέρα ἀπὸ τὶς δικές του καὶ χρησιμοποιεῖ ἐξωτερικὴ βοήθεια. Ἀπὸ τὴν ἀγῆ τῆς ἀνθρωπότητος διαπιστώνουμε χρῆση ὑποτυπώδους ἔστω τεχνολογίας γιὰ νὰ φθάσουμε στὴν "τεχνολογικὴ ἐπανάσταση" τῶν καιρῶν μας. Ὁ ἄνθρωπος ἔμαθε νὰ χειρίζεται σιγὰ σιγὰ σχεδὸν τέλεια τὰ ὕλικά καὶ τὰ στοιχεῖα ποῦ τοῦ προσέφερε ὁ γύρω του κόσμος ἢ νὰ κατασκευάζει ὁ ἴδιος ἄλλα ἀπ' αὐτά. Σήμερα, μὲ τὴ "βιολογικὴ ἐπανάσταση" ἔμαθε νὰ χειρίζεται τὰ ὄργανα τοῦ σώματός του ὡς ἐξαρτήματα (μεταμοσχεύσεις), νὰ παρεμβαίνει ἀκόμα καὶ στὸν γενετικὸ του ἐξοπλισμὸ (γενετικὴ μηχανικὴ).

Ὅλους μᾶς γοητεύει ἡ τεχνολογία, ὅταν μάλιστα μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἐκπληρώσουμε βαθύτατες ἀνάγκες καὶ ἐπιθυμίες ποῦ προβάλλονται ὡς ἀναφαίρετα δικαιώματα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ἡ ἐπιθυμία συναντᾷ τὴν τεχνολογία ποῦ τὴν καθιστᾷ ἐφικτὴ. Ὁ ἄνθρωπος δὲν παραμένει ἀπλῶς στὸ στάδιο τῆς "παντοδυναμίας τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐπιθυμίας" ἢ ὁποῖα χαρακτηρίζει τὴν "παιδικὴ" λεγόμενὴ "νοοτροπία", ἀλλ' ἐνήλικας πιά στηρίζει ὅλες του τὶς ἐλπίδες στὴν πράξη ποῦ ἐπιτυγχάνει τὸ ποθητὸ ἀποτέλεσμα συνδυάζοντας δύο λογικές. Τὴν "λογικὴ τῆς ἐπιθυμίας" ποῦ διατυπώνεται στὴν ἀκόλουθον φράση: ἄπαξ καὶ ἐπιθυμήσω κάτι ἐνδίδω σ' αὐτὴν, καὶ τὴν "τεχνοκρατικὴ λογικὴ" ποῦ μπορεῖ νὰ ὑλοποιήσει στὴν πράξη τὶς σκέψεις καὶ τὶς ἐπιθυμίες.

Αὐτὸ ὁμως ποῦ εἶναι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς τεχνικῆς δυνατό εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἐπιθυμητό; Εἶναι μάλιστα καὶ ὑποχρεωτικὸ καὶ δέον; Ἄν ἡ τεχνικὴ μᾶς πεῖ: "Νὰ τί μποροῦμε νὰ κάνουμε!" ἡμεῖς θὰ "πρέπει καὶ νὰ τὸ κάνουμε;"

Πρὶν ὁμως θέσουμε αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ποῦ συνιστοῦν αὐτὸ ποῦ θὰ ὀνομάζαμε "ἄξιολογικὴ πρόκληση τῆς τεχνολογίας" ὀφείλουμε νὰ διαπιστώσουμε πῶς "μὲ λογισμὸ καὶ μ' ὄνειρο" -μὲ φαντασία δηλαδή, ποῦ μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγο χαρακτηριζόταν ὡς ἐπιστημονικὴ- ἢ ἱατρικὴ ἐπιστημονικὴ τεχνολογία μπόρεσε νὰ κάνει πραγματικότητα τρία ὄνειρα τοῦ ἀνθρώπου, στὸν τομέα τουλάχιστον ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ:

1. Νὰ μὴν κάνει παιδιὰ ὅταν δὲν τὰ θέλει (ἀντισύλληψη, στειροποίηση, ἀμβλωση).
2. Νὰ κάνει παιδιὰ ὅταν τὰ θέλει (πάλη ἐναντίον τῆς στειρότητος, τεχνητὴ γονιμοποίηση, ἐξωσωματικὴ γονιμοποίηση ...).

3. Νά κάνει τά παιδιά πού θέλει (προγεννητική διάγνωση, επιλεκτική άμβλωση ή άμβλωση κατόπιν εϋγονικῆς ένδειξεως).

Αυτό πού ήταν ένα μακρυνό καί άπιαστο όνειρο, σήμερα γίνεται κοντινή καί χειροπιαστή πραγματικότητα.

Οί νέες, όμως, δυνατότητες θέτουν νέα προβλήματα καί άπαιτοϋν νέες λύσεις. Έδω καί τριανταπέντε περίπου χρόνια προκύπτουν πλείστα όσα ήθικά έρωτήματα πού άφοροϋν τίς νέες αυτές νίκες τῆς τεχνικῆς. Μπροστά μας έκτείνεται ένα πεδίο έντελώς καινούργιο καί τά έρωτήματα πού τίθενται άγγίζοϋν τά όρια τῆς ανθρώπινης ζωῆς μέσα στόν όρίζοντα "ένός θαυμαστοϋ καί γενναίου κόσμου". Η χριστιανική αλλά καί κάθε άλλη φιλοσοφική ή καί θρησκευτική παραδοσιακή ήθική βρίσκεται μπροστά σέ δυσεπίλυτα προβλήματα πού δέν επιδέχονται εύκολες λύσεις καί άποφάσεις, οϋτε όμως καί άναβολές.

Ο ήθικός προβληματισμός έτσι όπως σκιαγραφείται, παρουσιάζεται ως εύκαιρία καί δυνατότητα νά διερωτηθοϋμε όλοι μας κατά πόσο μπορεί ή παραδοσιακή ήθική είτε φιλοσοφική είναι αϋτή είτε θρησκευτική νά είναι δεσμευτική γιά τίς εφαρμογές τῆς σύγχρονης τεχνολογίας σέ θέματα άναπαραγωγῆς τοϋ ανθρώπου.

Έάν, δηλαδή, οί επικρατοϋσες μέχρι σήμερα ήθικες άρχές προσανατολίζοϋν τά άτομα καί τίς κοινωνίες νά πάρουν άποφάσεις μέ τίς όποιες ρυθμίζοϋν βαθύτερες άνάγκες, επιθυμίες καί δικαιώματα πρὸς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση, ποιό ή ποιός θά είναι εκείνος πού θά (μας) βοηθήσει τοϋς ανθρώπους στή λήψη άποφάσεων γιά θέματα πού ξεφεύγοϋν από λύσεις πού έχουν ήδη δοθεί;

Υπάρχοϋν άραγε στοιχεία στην ιστορία τῆς ανθρωπότητας καί τῆς ήθικῆς πού νά επιτρέποϋν νά αντιμετωπίσοϋμε καινοφανή -νέα τουλάχιστον ως πρὸς τίς δυνατότητες λύσεων- προβλήματα πού συνδέονται μέ τήν άναπαραγωγή τοϋ ανθρώπου;

Πὼς είναι δυνατό νά έξισορροπηθοϋν:

- ή τάση γιά πρόοδο,
- ή κάλυψη βαθύτερων ανθρώπινων άναγκῶν καί επιθυμιῶν μέ
- τήν άναζήτηση ένός ήθικοϋ δέοντος πού διαμορφώνει τό ανθρώπινο ήθος;

Έναντι τοϋ περιορισμοϋ πού ή ήθική φαίνεται ότι θέλει νά επιβάλλει στήν επιστήμη, άπαγορευόντάς της νά είσχωρήσει στό μυστήρια τῆς ανθρώπινης ζωῆς, τίθεται τό ακόλουθο έρώτημα: πάνω σέ τί στηρίζεται ή ήθική γιά νά μιλάει μέ τόση αυθεντία πάνω σέ αϋτά τά ζητήματα; Έν όνόματι τίνος, ποίων άρχῶν, ποιῶς ιδεώδους αντίληψews γιά τόν άνθρωπο μπορεί ν' άντιταχθεῖ σ' αϋτούς τοϋς νέους πειραματισμούς; Αϋτό τό έρώτημα άξιίζει νά τό προσέξοϋν σοβαρά οί ειδικοί, αλλά καί κάθε άνθρωπος πού ψάχνει γιά ένα καλλίτερο μέλλον τῆς ανθρωπότητας, γιά έναν καλλίτερο κόσμο. Θά ήταν όπωσδήποτε άναγκαίο καί χρήσιμο νά έχουν ήδη έκφρασθεῖ οί θεολόγοι καί οί ήθικοί επιστήμονες έχοντας μελετήσει τίς νέες έξελίξεις τῆς επιστήμης πρὶν αϋτές γίνοϋν πραγματικότητα: νά έχουν διατυπώσει τίς παρατηρήσεις καί τίς ήθικές κρίσεις τους πρὶν έγκατασταθεῖ μία κατάσταση πανικοϋ.

Πολλοί απ' αυτούς έχουν διερωτηθεί αν έπρεπε να μιλήσουν πολύ πριν ή ειθύς αμέσως. Άρκετοί πάντως έχουν πάρει ήδη θέση πάνω στις νέες αυτές επιστημονικές εξελίξεις. (*Αν και τὰ προηγούμενα θά προϋπέθεταν τήν ανύπαρκτη ως σήμερα αίσθηση συγγένειας μεταξύ των επιστημών, όπως και τήν αίσθηση τής ανάγκης από τόν ένα για τήν ύπαρξη, άρα και τή γνώμη του άλλου.)

Άνησυχίες

Ίσως όμως, σ' αυτό τό σημείο, θά έπρεπε, αφήνοντας κατά μέρος τις γενικές θεωρήσεις να πλησιάσουμε τόν συγκεκριμένο άνθρωπο πού έρχεται ενώπιόν μας με συγκεκριμένα αίτήματα υπεμβάσεως των δυσκολιών του σε θέματα τεχνογονίας και απαιτεί από έμάς διεξόδους πού να μπορέσουν να εκπληρώσουν τήν επιθυμία του. Τι δυνατότητες διαθέτουμε από πλευράς ήθικης παραδόσεως, ώστε να ανταποκριθούμε στο έρώτημά του και να δώσουμε απάντηση; Αυτό βέβαια δέν θά μπορέσει να γίνει ή δέν πρέπει να γίνει χωρίς κάποιες προϋποθέσεις:

● Από τή μία πλευρά δέν μπορούμε να δώσουμε τήν έντύπωση ότι ήδη κατέχουμε τις απαντήσεις σε αυτά τὰ καινούργια έρωτήματα και ότι έχουμε τό μονοπώλιο των λύσεων. Είμαι άσφαλώς άναγκαίος ο ειλικρινής και άνοιχτός διάλογος ανάμεσα σε έρευνητές, γιατρούς, νομικούς, θεολόγους και εκκλησιαστικούς υπευθύνους.

● Από τήν άλλη πλευρά επιβάλλεται όπωσδήποτε εξαιρετική σύνεση και διάκριση ειθύς ως άγγίζουμε τόν άνθρωπο στις πρώτες-πρώτες άρχές του και τις επιθυμίες του.

Ποιός θά μās έγγυηθεί ως προς τις βιολογικές και ψυχολογικές συνέπειες τής επεμβάσεώς μας και ποιός θά εξασφαλίσει τή σωματική και ψυχική υγεία παιδιών και γονέων; Νά κάτι στο όποιο όφείλουμε να είμεθα πολύ προσεκτικοί.

Νά γιατί ίσως εκτός από τό ενδιαφέρον πού όπως είδαμε ή Όρθόδοξος Έκκλησία επιδεικνύει προς τις εξελίξεις άνησυχεί άναφορικά με τις παρεμβάσεις τής νέας τεχνολογίας στο χώρο τής αναπαραγωγής, και αυτό για λόγους πού έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με άρχές τής χριστιανικής άνθρωπολογίας, ιδιαίτερα δέ τής άνθρωπολογίας των φύλων, του γάμου και τής οικογενείας, γιατί:

1. Άλλες λιγότερο και άλλες περισσότερο απ' αυτές τις παρεμβάσεις, συνεπάγονται συγκεκριμένους για τό παρόν και άκαθόριστους για τό μέλλον κινδύνους.

2. Υποθάλπτουν έναν κατακερματισμό τής ανθρώπινης σεξουαλικότητας και γονιμότητας (ή γονιμότητα συντελείται έρήμην των σεξουαλικών σχέσεων).

3. Προσκορούν, θίγουν και προσβάλλουν θεμελιώδεις θεολογικές αντίληψεις για τόν άνθρωπο, όπως αυτές πού άφορούν:

α) τις σχέσεις των φύλων μέσα στο γάμο (συγκλήρωση του βίου παντός, πίστη συζυγική, άνάληψη των άτελειών και των δυσκολιών)

β) τήν ύπόσταση του έμβριου ως ψυχοσωματικής οντότητας από τής στιγμής τής συλλήψεως

γ) τήν ευθύνη για τήν άκεραιότητα τής ανατροφής και τής ψυχικής υγείας τών παιδιών, πού συνδέεται

δ) μέ τίς διαπροσωπικές σχέσεις τού ζευγαριού και τού παιδιού προς " τρίτους " (δότες, φέροντες ή υποκαθιστώσες μητέρες, ιατρικό προσωπικό, κλπ.)

ε) τίς έσχατες έπιπτώσεις πάσῃ στή ζωή τών ατόμων, τών κοινωνιών και τίς δυνατότητες έκμεταλλεύσεως και χειρισμού τού ανθρώπου από κυβερνήσεις, πολιτικές ομάδες και κόμματα ή και άπλους έκβιαστές κλπ.

Πέραν όμως άπ' όλες αυτές τίς διαπιστώσεις, ένα πάντως είναι γεγονός, ότι βρισκόμαστε μπροστά σ' αυτές τίς νέες έπιστημονικές δυνατότητες τής βιολογίας και τής ιατρικής, οι όποιες ασφαλώς έχουν ως έπακόλουθο ορισμένα νέα προβλήματα, αλλά και προσφέρουν νέες λύσεις σέ χρόνιες ή προσωρινές δυσκολίες τών ζευγαριών νά τεκνοποιήσουν.

Θέσεις και στάσεις

Έτσι όπως είναι τά πράγματα, είναι καιρός πλέον νά θέσουμε έκ νέου μία βασική έρώτηση πού συνοψίζει όλα τά διάχυτα έρωτήματα πού πλανώνται στόν όρίζοντα και πού συνέχουν τίς γνωστικές, τίς συναισθηματικές και τίς βουλευτικές λειτουργίες τού σύγχρονου ανθρώπου. Η έρώτηση είναι ή ακόλουθη.

Πώς είναι δυνατόν νά έξισορροπήσουν και νά έναρμονισθούν:

- ή τάση για περισσότερη γνώση και πρόοδο
- ή κάλυψη βαθύτερων ανθρωπίνων αναγκών με
- τήν αναζήτηση ενός ήθικου δέοντος πού διαμορφώνει τό ανθρώπινο ήθος;

Οι άπαντήσεις και οι γνώμες ως προς αυτήν τήν τριπλή έρώτηση, είναι αλήθεια, ότι επιδέχονται περισσότερες από μία αντιμετώπισεις.

Άλλοι χαιρετίζουν τίς καινούργιες δυνατότητες λύσεων σάν ένα χαρμόσυνο μήνυμα, για τό ξεπέραςμα μιās βαθειάς ανάγκης, πού βιώνεται ως ύπαρξιακή έλλειψη, και προσκαλούν έπιστήμονες και ζευγάρια ή και μεμονωμένα άτομα νά έκμεταλλευθούν τίς προσφερόμενες ευκαιρίες.

Άλλοι πάλι, θετικά προσανατολισμένοι, δέν παύουν έντούτοις νά διστάζουν ως προς τίς ένδεχόμενες μελλοντικές συνέπειες, εφόσον δέν μπορούν από τώρα νά έλεγγθούν στήν πληρότητά τους, ιδιαίτερα μάλιστα πού οι πειραματισμοί γίνονται στόν άνθρωπο.

Άλλοι, έχοντας τήν πεποίθηση, ότι οι παρεμβάσεις αυτές έγγίζουν στήν ουσία του τόν άνθρωπο και μπορούν νά έπιφέρουν βαθύτατες αλλοιώσεις στίς τωρινές αλλά και στίς μελλοντικές σχέσεις τών ζευγαριών, τών παιδιών και τών κοινωνιών παρόλο ότι συμπαθούν τήν έπιθυμία τους και αναγνωρίζουν τήν ύφιστάμενη έλλειψη παιδιών ως άτέλεια στήν ένωση ενός άνδρα και μιās γυναί-

κας συνιστούν επιφυλακτικά ή και ανεπιφύλακτα την άποχή από τέτοιου είδους ενέργειες. Στο επίπεδο του ανθρώπου, λένουν, η σεξουαλική συνεύρεση προσδίδει ένα "σύν" στην ποιότητα της τεκνογονίας. 'Επί προσωπικού επιπέδου δέχονται, ότι η άσκηση συμβουλευτικής καθοδηγήσεως είναι "ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ" γιά τή συμπαράσταση σ' ἐκεῖνα τά ἄτομα πού ἀντιμετωπίζουν τήν πρόκληση τῆς σύγχρονης τεχνολογίας γιά τήν κάλυψη βαθύτατων ἀναγκῶν καί ἐπιθυμιῶν.

Ἡ ἄσκηση ὁμως μιᾶς τέτοιας συμβουλευτικῆς ἐνέχει πολλές δυσκολίες, καί ἀπό τήν μεριά τῶν συμβούλων καί ἀπό τήν μεριά τῶν συμβουλευομένων. Ἰδιαίτερα μάλιστα, ὅταν δέν ἔχουν ξεπεραστεῖ ἀλλά καί δέν ἔχουν ἀποσαφηνιστεῖ τά ἠθικά διλήμματα πού προκύπτουν, σέ τυχόν ἐπιλογές πού ὀφείλουν νά κάνουν γιατροί καί πελάτες τους σέ πλῆθος θεμάτων. Ἀναφέρω μερικά ἀπό αὐτά:

1. τήν ἀντισύλληψη
2. τήν προγεννητική διάγνωση
3. τόν καθορισμό καί τήν ἐπιλογή τοῦ φύλου
4. τήν ἄμβλωση
5. τήν τεχνητή σπερματέγχυση (in vivo)
6. τήν ἐξωσωματική γονιμοποίηση (in vitro)
7. τίς φέρουσες μητέρες
8. τίς ἀντικαθιστώσες ἢ ἀναπληρωματικές μητέρες, κλπ.

Σ' αὐτά τά προβλήματα θά πρέπει νά προστεθοῦν ὅλα ἐκεῖνα πού συνδέονται μέ τήν ἠθικότητα ἐρευνητικῶν σχεδίων, τά ὁποῖα σκοπεύουν στήν τελειοποίηση μεθόδων καί τεχνικῶν, πού θα ἐφαρμοστοῦν γιά τήν ὑπέρβαση τῶν πιό πάνω ἀναπαραγωγικῶν ἀτελειῶν.

Ἀναζήτηση κριτηρίων

Μέ ποιά κριτήρια ἐν τούτοις θά στοιχειοθετηθεῖ αὐτό τό ἠθικό δέον πού θά διαμορφώσει τό ἀνθρώπινο ἦθος; Μέ ποιά κριτήρια ὁ "ἠθικός ἐπιστήμονας" ἀλλά καί ὅλοι ἐμεῖς θά ἀντιμετωπίσουμε τίς παλαιές αὐτές ἀνάγκες καί ἐπιθυμίες τοῦ ἀνθρώπου μέ τίς νέες μορφές ἐπιλύσεων πού προτείνει ἡ σύγχρονη πραγματικότητα;

Γιά ὀρισμένους εἶναι ἀλήθεια ὅτι πηγὴ ἐμπνεύσεως θά ἀποτελέσει ἡ διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Στήν Ὁρθόδοξη Ἑλλάδα τῆς ἔσχατης δεκαετίας τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ἡ πίστη παίξει ἀκόμα ἔστω καί μὴ συνειδητά ἓνα σημαίνοντα ρόλο στή συνείδηση τοῦ πληθυσμοῦ καί προσδιορίζει ἐπίσης κανόνες συμπεριφορᾶς καί ἀξιολογήσεως προσώπων, πράξεων καί καταστάσεων.

Πῶς θά μπορούσαμε, λοιπόν, νά θέσουμε τίς βάσεις πού θα μᾶς βοηθήσουν νά διερμηνεύσουμε τά στοιχεῖα πού μᾶς προσφέρει ἡ μακραίωνη Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας καί νά συνοδεύσουμε μέ αὐτά στὸν βίον τὸν σύγχρονον ἄνθρωπο, μέ τήν ἴδια ἐνάργεια καί φιλανθρωπία;

(Στό σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε την ανάγκη σοβαρής, νηφάλιας, έμπεριστατωμένης, αγαπητικής, συγχωρητικής, φιλόανθρωπης, ευαίσθητης, νοήμονος, ταπεινής -ώς προς την έκφρασή της- αλλά και ταπεινόφρονος -ώς προς την προσέγγιση των επιστημονικών επιτευγμάτων- υπεύθυνης μελέτης και μέ προσευχή και ίκεσία έναγώνιας αναζήτησης δρόμων αντιμετώπισης και ανακούφισης των έμπεριστατων σύγχρονων ανθρώπων.)

Γιά άλλους τό ζήτημα δέν είναι πλέον τί λέει ή πίστη, αλλά νά γνωρίζουμε πώς θά ενεργήσουμε όταν δέν υπάρχει πιά πίστη, πώς νά βροῦμε μιά συνάφεια και συνοχή στίς ενέργειές μας όταν δέν υπάρχουν πιά σημεία αναφοράς και βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα κενό πλαίσιο αναφοράς. Τό ενδιαφέρον, λοιπόν, τοποθετείται πρίν απ' όλα πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς γνωσιολογίας και τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς. Δέν θεωρῶ ὁμως σκόπιμο νά ἐπεκταθῶ στή θεώρηση τοῦ θέματος απ' αὐτή τῆ σκοπιά.

Τά πράγματα δέν είναι καθόλου ἀπλᾶ. Ἀκόμα και μέ τήν ἴδρυση κέντρων βιοϊατρικῆς ἠθικῆς ἢ και συνδέσμου τέτοιων κέντρων, ὁ δρόμος θά είναι μακρὺς, ἕως ὄτου καταλήξουν οἱ διάφορες ἐπιστῆμες, κατόπιν διεπιστημονικοῦ διαλόγου, σέ συγκεκριμένα συμπεράσματα και λύσεις κοινῆς ἀποδοχῆς. Ἀκόμα και ἂν ἐκπρόσωποι τοῦ κλήρου και τῆς θεολογικῆς ἐπιστῆμης μετέχουν σέ ἐπιτροπές ἱατρικῆς ἠθικῆς και βιοηθικῆς ἢ στρογγυλά τραπέζια και κινήλους ἐδικῶν μορφωτικῶν ἐκδηλώσεων ὅπως ἡ ἀποψινὴ κατόπιν ἐδικῆς προετοιμασίας τους σέ ζητήματα βιοϊατρικῆς ἠθικῆς κατά τίς σπουδές τους, είναι δύσκολο νά ὑποστηρίξουν και νά ἐπιβάλουν τίς ἀπόψεις τους. Πιθανόν νά είναι χρήσιμο, νά ἐμφανισθῶν ὡς σύμβολα μιᾶς "διαφορετικῆς πραγματικότητος", πού ἔχουν ὡς ρόλο τους, νά προφέρουν ἕναν προφητικό λόγο ἐμπνεόμενο ἀπό αὐτήν ἀκριβῶς τήν "διαφορετικὴ πραγματικότητα".

Ὁ λόγος τους αὐτός θά βασίζεται σ' ἕναν ἀποκαλυμμένο λόγο πού αὐτόν καταθέτουν και γι' αὐτόν δίνουν μαρτυρία. Μαρτυρία γιά τήν ἀξιοπρέπεια και τήν μοναδικότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, πού ὁ Θεός τό γνωρίζει "ἐξ ἄκρας συλλήψεως", ὅταν ἀκόμα βρίσκεται στήν κοιλία τῆς μητέρας του ὡς ἄμορφο ἔμβρυο ("τό ἀκατέργαστόν μου εἶδσαν οἱ ὀφθαλμοί σου" ἀναφέρει ὁ ψαλμοδός ρλη' 16) και τό προστατεύει ἀπό τότε (στίχος 13).

Ὅταν θελήσουν ὁμως νά ἐκπροσωπήσουν ὑπεύθυνα αὐτόν τόν λόγο, ἡ ὑπευθυνότητά τους αὐτή δοκιμάζεται καθημερινά στήν ἀντιπαράθεσή τους κατά τό διάλογο μέ τίς βιοϊατρικές, φιλοσοφικές, ψυχολογικές και ἄλλες ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἐπίσημη ὅταν είναι διατυπωμένη διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας τους, τίς προσωπικές θεολογικές τους ἐρμηνεῖες και τίς ἀπόψεις τῶν μεμονωμένων γιατρῶν και λοιπῶν ἐπιστημόνων, ἀλλά και ὅλων ἐκείνων πού προστρέχουν στή συμβουλή και στή γνώμη τους.

Στό τέλος αὐτῆς τῆς ὁμιλίας ὀφείλω νά ὁμολογήσω ὅτι μοιάζω μ' ἐκείνον τόν πρωταγωνιστὴ ἑνός ἀγγλικῶν κινηματογραφικοῦ ἔργου, πού ἔφερε τόν παράδοξο τίτλο: "ὁ ἄνθρωπος πού νόμιζε ὅτι ἀνέβηκε ἕνα λόφο και κατέβηκε ἕνα βουνό". Μέ αὐτό θέλω νά πῶ ὅτι αἰσθάνθηκα και δύσκολα και εὐκολα κατά τήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος. Δέν ξέρω τί θά ἦταν πιό εὐκολο ἢ προτιμότερο: ν' ἀνέβαινα ἕνα βουνό και νά κατέβαινα ἕνα λόφο;

Ἡ συζήτηση θά τό δείξει!